

PAPER DETAILS

TITLE: EL YAZMALARI VE ARAP EL YAZMA GELENEGI

AUTHORS: Naile AGABABA

PAGES: 95-105

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1358135>

EL YAZMALARI VE ARAP EL YAZMA GELENEĞİ

MANUSCRIPTS AND THE ARAB MANUSCRIPT TRADITION

Naile AĞABABA

Anahtar Sözcükler - Keywords:

El yazması, kaynak, yazar, müstensih, bilim tarihi
Manuscript, source, author, copyist, history of science

ÖZET

Arapça yazılmış el yazma kitaplarının Ortaçağ'dan başlayarak dünya bilim ve kültür tarihinde önemli rolü olmuştur. Bu zengin irsin oluşumunda sadece Araplar değil, Hilafete dahil olan tüm halkların, dolayısıyla Türk bilim adamlarının da önemli katkıları olmuştur. Ülkemizdeki kütüphanelerde ve şahsi koleksiyonlarda bu el yazmaların büyük bir kısmı korunarak okurların hizmetine sunulmaktadır. Ne yazık ki, bilimin tüm dalları için kaynak oluşturan bu eserlerin çoğu yeterince araştırılmamış, kataloglaştırılmamış, hazırlanan kataloglar da yeterli bilgi ile donatılmamıştır. Bu makalede Ortaçağ'da dünya bilim adamları tarafından yazılan bu el yazmaların tüm özellikleri ve bilimsel değeri açıklanmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

Arabic manuscripts played an important role in the history of science and culture since Middle Ages. This is not only Arabs but all other nations of Caliphate that gave significant contributions to formation of hereditary wealth and Turkish scientists were among them. Most of these manuscripts are preserved in libraries and in personal collections, being available for readers. Unfortunately these works that might be scientific source for all kind of academic fields have not been extensively studied and catalogs don't provide enough information on them. This article tries to explain the value and all features of these manuscripts that were written by scientists in Middle Ages.

YAZILI EDEBİYAT

“Arap edebiyatı sadece bir ulus tarafından değil, tam bir uygarlık tarafından yaratılmış tüm zamanlarda var olacak bir abidedir.”

Hemilton A. R. Gibb

Bu çalışmanın amacı, olduğu günden 20. yüzyıla kadarki zaman diliminde Arap el yazma geleneği hakkında tam bir bilgi sunmak, en önemli özelliklerini açıklamak, Arap el yazma kitabını her yönüyle irdelemek, onun kalite ve rakamsal özelliklerini ortaya koymaktır. Herhangi bir araştırmanın amacı ve onu hayata geçirme olanakları, araştırmanın konusu olduğu bilim dalının durumu, toplanmış verilerin hacmi ve teorik problemlerin incelenme seviyesiyle ilintilidir. Bu anlamda bu makalede sözü edilen problemler belli imkanlar dahilinde çözülmeye çalışılmıştır.

Kuran Müslüman dünyasında sık sık okunan ve istinsah edilen kitaptır. Sonraki yüzyılda yazarlar ve onların eserlerinin sayısı yüzlerle ifade edilir, kitap sayısı hızlı bir şekilde çoğalır, dünyevi ve dini konularda birçok eser yazılır. 7.-8. yüzyıllardan başlayarak el yazma sanatı yavaş, lakin duraksamadan gelişir ve yaygınlaşır. Buna rağmen, bilim, ilk el yazma kitaplarının yok olması olgusuyla karşı karşıyadır.

Arapça yazılmış kitapların kaynağı ve oluşum yolları genel hatlarıyla bellidir. Öncelikle bu kitaplar, İslam'dan önce ortaya çıkmış ve halkın hafızasında yer almış sözlü edebiyatın yazıya dökülmesi, ikincisi, başka dillerden yapılan çeviriler, üçüncüsü ise toplumsal düşüncenin bir ürünü ve Erken İslam Dönemi edebi yaratıcılığı şeklinde oluşmuştur. Arapça yazılmış eserlerin tarihi, siyasi, sosyal ve kültürel gerçeklerin toplamıyla belirlenmektedir.

Büyük hacimli Arap yazılı edebiyatı, muhakkak çok sayıda yazar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bu yazarların sayısı o kadar çoktur ki, günümüzde bu sayı tam olarak belirlenememektedir. Bu konuda birçok katalog ve soru kitabı yazılmasına karşın, Arapça yazan bilim adamları, şair ve yazarların adları ve yazdıkları eserlerin listesi tam olarak belirlenmemiştir. Bunun nedeni, el yazmalarının tamamının kataloglaştırılmamış olması ve el yazmasının içerdiği, eserin veya eserlerin başlığının ve yazarlarının adlarının kolay kolay belirlenememesidir. Başka bir zorluk

ise kataloglarda ve el yazmalarında adı geçen bilim adamlarının eserlerinin günümüze kadar ulaşmasıdır. Birçok bilim adamı ve yazarın adı bile kaybolup gitmiş, bilim tarihinde önemli rol oynamalarına rağmen haklarında hiçbir bilgi kalmamıştır. Bazı eserler yanlışlıkla başka bir yazarın eseri gibi kayda geçmiş veya halk edebiyatı örnekleri yazılı eserlerle karıştırılmıştır. Çünkü halk edebiyatı örneklerini ortaya çıkaranların, yani bu eserlerin gerçek yazarlarının ve şairlerin o dönemde yazıp - okuması yok idi. Bu şair ve yazarların eserleri sonradan başkaları tarafından yazıya alınmış, böyle olduğu halde adlar karıştırılmış, bazen efsanevi kişiler halk şiiri, rivayetleri, fıkraları, deyimleri ve ninnilerinin yazarı gibi gösterilmiştir. Bu şair ve yazarların sayısı küçümsenmeyecek kadar çoktur.

Birçok ünlü bilim adamı ve şair kendi eserleriyle beraber halk edebiyatı örneklerini de toplayıp yazıya almışlardır. 9. yüzyıl şairleri Ebu Temmam ve el-Buhturi Arap mesnevisi “el- Hamase”yi (Kahramanlık) yazıya alan şairlerdir.

Çeviri edebiyatı da Arap yazılı edebiyatına birçok yabancı yazarın adını dahil etmiştir. Bu yabancı yazarların adları Arapça kitaplara, muhtemelen, sözlü çeviriler aracılığıyla alınmıştır. Çünkü değişik halkların halk edebiyatı eserleri ve diğer edebi eserler Arapça anlatılır, müstensihler ise onları yazıya dökerlerdi. Hristiyan ve Yahudilerin kutsal kitaplarının da Arapça çevirisi yapılmıştır. Bu yazılı veya sözlü çevirilerde bazı anlam değişiklikleri; yazarın adının özellikle orijinalden farklı şekilde vurgulanması, adların tahrif edilmesi, bir adda birkaç yazarın adının birleştirilmesi ve benzeri yanlışlıklar yapılmıştır. Bu durumda çevirmenlerin adları ya tamamen unutulmuş, ya da yazarın adı gibi telaffuz edilmiştir.

İstinsah edilen metinlere veya çeviri metinlerine anonim metinler gözüyle bakılmış, onların içerdiği bilgilerden sorumsuzca faydalanılmış, gereken bilgiler alınmıştır. Arapça birçok eser, yazılı metinlerin yerinin değiştirilmesi, yeniden düzenlenmesi yoluyla yazılmıştır. Başka bir yazarın eserinin bir kısmının veya tümünün kendi kitabına dahil edilmesi normal karşılanmış, hatta takdir ve tasdik edilmiştir. Dürüst yazarlar kaynağı açıklamış, diğerleri ise ört bas etmeye çalışmışlardır. Derleme ve özetlerin

düzenlenmesi, yazarların derme toplama usulüyle çalışma metotlarının gelişmesinin sonucuydu.

Var olan kitapların şerhi yoluyla yeni eserlerin yazılması, çok erken ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştı. Çeviri edebiyatının bir kısmının orijinali bile şerh şeklinde yazılıyordu. Bu tip eserlerin ilki Kuran tefsirleriydi. Şiirler, hadisler, mantık, gramer, belagat, tıp, matematik kitapları da şerh edilirdi. Aynı şerh defalarca şerh edilirdi. Orijinalin yazarı da kendi eserini şerh edebiliyordu. Şerhler kendileri de şerh ediliyordu. Böylece bu sayı beşe, altıya kadar çıkabiliyordu. Bir eserin tüm bu şerh, hulasa, derleme ve kısaltmalarını bir araya getirirsek dal budak atmış bir şecere ağacı ortaya çıkar ki, bu kitapların nüshaları bir kitaplığı kapsar.

Şerhlerin çoğu derin anlamlı, sanat değeri yüksek eserlerdir. Bu bilgilere ek olarak şerhlerin, eski eserlerin orijinal metnini içerdiği ve muhafaza ettiği de Ortaçağ bilim adamları tarafından bilinmekte ve takdir edilmekteydi.

BİLGİNİN AKTARILMASI VE METİNLERİN SENETLEŞTİRİLMESİ

Ortaçağ'da Arapça yazılmış eserlerin önemli özelliği, bu eserlerde belli kişilere çok sayıda atıf yapılmasıdır. Herhangi bir olay veya olgu, beyan veya fikir konusunda verilen bilgi sık sık, bu olayın tanığı olan herhangi bir kişinin söyledikleri kaynak gösterilerek sağlama alınır. Genelde bu kişinin adı yazılır, nadiren ad belli olmadığı zaman muğlak ifadeler kullanılır. Açıkça söylemek gerekirse, bu tür bir kaynak gösterme usulü, gerçek veya uydurma yazarın kitabının kaynak olarak gösterilmesinden farklıdır. Bu durum Arap yazılı edebiyatının yukarıda belirttiğimiz ortaya çıkma ve olgunlaşma süreciyle açıklanabilir. Bu edebiyatın önemli bir kısmını sözlü edebiyatın yazıya alınması oluşturur.

Yazılı metnin sözlü kaynak gösterilerek senetleştirilmesinin bu usulü, geleneksel kabul edilmemelidir. Yalnız, Arap edebiyatı metin içi kaynak göstermenin zenginliğiyle ayrıcalıklıdır. Yazının ortaya çıkması ve gelişmesiyle anlatanın öyküsüne dayanan bilginin senetleştirilmesine ve terminolojinin kullanılmasına devam edildi, eğitim ise değişip şekillendi. Bilgine ve onun öğrencisine yazıyı kullanma imkanı verildi. Hafızası iyi olana değer verilmekte ve güvenilmek-

teydi. Hafızaya yazıdan daha çok önem veriliyordu. Uzun metinleri bir veya iki defa dinledikten sonra çok iyi ezberleyen ve bu metinleri uzun süre hafızasında koruyabilen kişiler konusunda ilginç hikayeler anlatılırdı. Hafızanın geliştirilmesi ve metnin iyi ezberlenmesi yeteneği eskiden ve sonraki dönemlerde de teşvik edilirdi. Metinlerin yazıya alınması bu güvensizliği aşmağa yardımcı olmalıydı. Metinlerin ezberlenmesi veya yazılmasının olumlu ve olumsuz yönleri konusunda birçok öykü ve şiir yazılmıştı.

Sonuçta bilim adamının öğrencisine metni yazdırması, gelecekte tamamen yazıya geçilmesi ve hafızanın sadece kontrol amaçlı kullanılması dönemini başlattı. Bu usulün yeniden şekillenmesiyle kitap geleneğinde karşılaşılır. Artık el yazma kitapları, tüm eğitim programlarında yukarıda anlatılan sözlü ve yazılı aktarımla beraber işleniyordu. Bu eğitim programlarına, Arapçaya çevirileri yapılan veya bu zeminde gelişen mantık, matematik ve bilimin diğer dallarında yazılan eserlerin metinleri dahildi. Bu metinlerde isnada ihtiyaç yoktu.

Derste öğrenci öğrenilen eserin metninin yeni nüshasını hazırlar, nüshayı bitirdikten sonra metnin kendisi tarafından yeniden anlatılması için öğretmeninden izin (icazet) ister ve alırdı. Böylece o, yasal olarak bu eseri yazılı ve sözlü olmak üzere aktarmak ve başkalarına bu eserin içeriğini öğretmek hakkını kazanırdı. Onun öğretmeninden yaptığı alıntıda bildik sözcükler kullanılırdı: “okuma”, “dinleme”, “icazet” veya sadece “da”, “den”. Önemli olan onun öğretmeninden aldığı “aktarma hakkı” (hakku’r-rivaye) idi.

Bilime talip olan kişi öğretmenin yardımıyla eserler üzerinde çalışmalar yapar ve her bir eser için “icazet” alırdı. Sonra başka bir öğretmen veya öğretmenlerle çalışır, bazen de eğitim amaçlı seyahat yapar, bir kentte eğitimini tamamladıktan sonra başka bir kente gider, eğitimini başka öğretmenlerle yeni eserler üzerine devam ettirirdi. Bazen aynı eseri değişik öğretmenlerden öğrenir ve öğrendiklerini kıyaslama olanağı buluyordu. Eğitimde birbirinden öğrenme usulü de denenebiliyordu. Öğretmen ile öğrenci yer değiştiriyor, her ikisi sırasıyla değişik eserleri, biri diğeri için okuyordu. Bilim adamının eğitim seviyesi ve saygınlığı çalıştığı kitapların sayısı ve öğretmenlerinin itibarıyla ölçülüyordu. Eğitimin ve bilgin olmanın sınırı hukuk çerçevesinde

düzenlenmiyor, diploma ile belgelenmiyordu. Ama 12. yüzyılda İspanya üzerinden bir miktar Arap etkisi altında kalan Avrupa üniversitelerinde verilen “bakalavr” ilmi derecesi “aktarma yetkisi”nin Arapça formülü olan “bi- hakki’r- rivaye”dendir (Ebied ve Young, 1974). Müslüman coğrafyasında medrese ve Avrupa’da kolej tipli yüksekokulların gelişmesinde bir dizi paralellik ve benzerlikler bulunmaktadır. Eğitimde hukuk çoğu zaman anlatılan tek bir ders idi. Konferans, tartışma vesaire şeklinde işlenen skolastik eğitim ilk defa ortaya çıkmıştı (Makdisi, 1981).

MÜSTENSİHLER VE KİTAP TİCARETİ

Yakın ve Ortadoğu’da, kitapların teknoloji kullanılarak çoğaltılması yolları belli değildi. Kitap yazma geleneğini ayakta tutmanın tek yolu kitapların istinsah (kopya) edilmesi idi. Müstensihler bu mesleğin sayı itibarıyla en büyük kitlesi idi. Müstensihleri iki gruba ayırmak gerekir: profesyonel müstensihler ve meraktan veya ihtiyaçtan el yazmaları istinsah edenler. İkinci gruba çoğunlukla öğrenciler dahildi. Çünkü eğitimin olmazsa olmazı, öğrenilen kitapların öğrenciler tarafından istinsah edilmesi idi. Bu, Müslüman dünyasında el yazma kitaplarının hızlı şekilde artmasının nedenlerinden biriydi. Çünkü şehir nüfusunun önemli bir kısmı; gelecekte memur olmak isteyen kesim, din adamları, tüccar ve zanaatçıların çoğu, özellikle toplumun zengin tabakası ve gelecekte yazar ve bilim adamı olmak isteyen insanlar eğitim almak istiyordu. Kişisel kullanım için el yazma istinsah etmek gerçek bilim adamları ve edebiyatı sevenlerin uğraş alanı idi. Bu tip el yazmaların sonundaki istinsah yazısında “kendim için yazdım” (ketebehu li- nefsihi) geleneksel cümlesi yer alır.

Bilim adamlarının özgeçmişini içeren eserlerden, onların kitapları istinsah etme yoluyla bilgiye ulaştıkları ve bu yolda büyük emek verdikleri bilinmektedir. Mesela, ünlü Ebu Bekr Muhammed bin Zekeriya er- Razi (ölm. 925) sayısız eser istinsah etmişti.

İlk müstensihler hakkında bilgi, Emeviler dönemine kadar uzamaktadır. Sonraları Halife Memun döneminde ünlü yazar ve çevirmenlerin özel müstensihleri vardı. Tarihçi el- Vakidi’nin iki kölesi geceli gündüzlü el yazma istinsah etmekle meşgul idi.

Ünlü filozof el- Kindi zengin olduğu için grup halinde müstensih çalıştırma imkanına sahip idi. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Yazarların ve bilim adamlarının önemli bir kısmı, el yazması istinsah edip satmakla yaşamlarını sürdürürlerdi.

8. yüzyıldan başlayarak el yazma ticareti gelişti ve tüm Müslüman ülkelerde yaygınlaştı. El yazma ticaretini yapan kişiye “varrak” denilirdi. O bazen sipariş üzerine kitap istinsah ederdi. Birçok bilim adamı ve şair kitaplarını varraka yazdırmışlardı.

ESER VE EL YAZMASI

Ortaçağ Arap yazılı edebiyatında sonuçlanmış bir eser geleneksel kısımlardan oluşur: başlık, önsöz, esas metin, sonuç.

Esas metnin kuruluşu, eserin konusuna, bilimin bu dalında yerleşik geleneğe, eserde kullanılan malzeme ve yazarın kişisel yaklaşımına bağlı olarak şekillenirdi.

Dil ve edebiyat verilerinin düzenli şekilde yazılması için harflerin, yani alfabenin sunduğu potansiyel imkanlar Arap yazılı metinlerinin başlangıç aşamasında ve dile ait sözlüklerin oluşturulmasında kullanıldı, sonraları diğer sözlük türü eserlerde de istifade edildi. Dil, terim, coğrafi, biyografik sözlüklerde ve alfabeye göre düzenlenmiş diğer eserlerde alfabenin kullanılmasının birçok varyasyonlarına rastlanır.

Eserlerin düzenlenmesinin diğer önemli usulü, konuyu esas almaktır. Bu usul, fıkıh, antoloji ve edebiyat mecmualarında, betimleme içeren bilimsel eserlerde ve bazı hadis kitaplarında öncelikle uygulanmakta idi. Tıp, botanik, zooloji, mineraloji eserlerinde konunun esas alınması Antik ve Yunan geleneğinden alındığı halde, leksikografi, gramer, hukuk ve edebiyat eserlerinde düzenleme usulünün Arap materyaline istinaden özgürce işlendiği görülmektedir.

Tarih konusundaki eserlerde kişiler ve olaylar hakkında monografiler, şecereler, özgeçmişler için kronolojik düzenin sunulmasının doğal olduğu düşünülebilir.

Coğrafi ve topografik eserlerin özelliği, alan (iklim, il, mahalle) ve güzergahların düzenli şekilde belirlenmesidir.

Felsefe, mantık, geometri ve aritmetik eserlerinin çevrilmesiyle, mantığa dayalı anlatım ve kanıt gösterilmesi Arap edebiyatına giriş yaptı ve sonraları bilimin genel sisteminde, ilahiyatta, fıkıhın teorik bölümlerinde, gramer, uzay bilimi, etik ve tarih biliminde geniş şekilde uygulandı.

Değişik ifade üsluplarının ve kuruluş prensiplerinin birleşmesi bilimin değişik dalları ve edebiyat eserlerinde gözlemlenmekteydi. Bunun sonucunda, birçok eser içerik itibarıyla gevşek olmaktadır. Bu, eser türlerinin çoğalmasına, metinlerin uzamasına veya kısalmasına, bölümlerin yerinin değiştirilmesine veya yeni bölümler eklenmesine olanak sağlıyordu. Ama birçok şey yazarın yeteneğine, çalışma metoduna, kitabın yazılış amacına (öğretim, soru, popüler, özel) bağlıydı. Şerhler, haşiyeler, hulasalar ve eklerin yazılım özellikleri orijinal eserlerin yazılım sisteminden farksızdı ve Ortaçağ Arap edebiyatında kullanılan ifade vasıtalarına yeni bir şey getirmemişti. Ama şerhler yazıldığında malum içeriğe yeni varyasyonlar eklenir, metinlerde bulunan boşluklar doldurulur, metin genişler veya kısalırdı.

Eser veya el yazması dediklerinde terim olarak kullandıkları sözcük kitaptır. Kullanım ve anlam itibarıyla bu terim evrenseldir. Kitap sözcüğüyle sadece herhangi bir formatta, hacimde ve içerikte kitap değil, herhangi bir yazılı metin, senet, evrak veya mektup da göz önünde bulundurulur. Bu sözcük Arapça yazılan eserlerin çoğunun başlığında ilk başta kullanılır. Sık sık hadis, fıkıh eserlerinde ve sözlüklerde herhangi bir bölümün başlığı gibi de kullanılır. Aslında “kitap” sözcüğü Arapçaya Aramiceden geçmiş, Arapçayla özleşmiş ve “ketebe” (yazmak) sözcüğünden alındığı düşünülmüştür. Bu kök harfleriyle birçok yeni sözcük oluşmuştur (katip, mektup ve diğerleri).

Risale terimi öncelikli anlamını koruyarak yazılı metin veya mektup manasını taşımaktadır. Bilimsel ve dini eserlerin başlıklarında geniş şekilde kullanılmaktadır.

Edebi türlerin belirlenmesi, o türe ait eserlerin tümüne veya belli bir eser türüne uygulanmaktadır. Mesela: “tefsir”- Kuran şerhi; “kaside”- şiir; “hikaye”, “kıssa”, “sıra”- hikaye, halk romanı, destan, yaşam hikayesi; “zic”- astronomik çizelge; “şerh”, “haşiye”, “talik”- şerh, açıklama; “muhtasar”, “hüla-

se”, “multakat”, “telhis”, “mülahhas”, “muhtar”, “muctebe”, “muntaka”, “nubza”, “müntahab”, “muktadab”- kısaltma, seçkin eser, derleme; “zey’e”, “tekmile”, “tetimme”, “ziyade” – ek, devam. Bu terimler bazen çoğul şekliyle kullanılır: “kısas”, “hikayat”, “siyar”, “makamat”, “tavarıh”, “havaşi”, “talikat”, “multakat”.

Eserin içindeki bölümler: “kitap”, “sıfır”- kitap; “cuz”, “kısm”, “bab”- bölüm; “fasıl”- fasıl; “makale”- makale; “cild”, “mucelled”- cilt diye adlandırılır. Bir eser için özel olarak düşünülmüş nadir başlıklara da rastlanır. Mesela: “fen”- tür, bilim dalı (felsefe ve bibliyografya eserlerinde), “hikaye”, “makame”, “zıkr”, “menzile” ve diğerleri. Eserin her bir bölümü, sıra numarası, özel bir başlık veya her ikisini bir arada alıyor. Bölümler için özel bir sıralama yok idi. Her yazar kendi üslubuna göre bölümleri seçer ve düzenlerdi; “kitap” ve “cilt” büyük bölümler, diğerleri ise daha kısa bölümler için kullanılırdı.

Her bir bilim dalında yazılan eserin bölüm ve fasıllarını belirlemek için terminoloji mevcut idi. Mesela, Kuran, sure ve ayetlere, hadis ve fıkıh eserleri, kitaplara bölünürdü. Vakayinamelerde yılın sıra numarası, anlatılan metni bölümlere ayırmak için kullanılırdı. Sözlüklerde her bir harf için ayrılan bölüm, “kitap” terimiyle belirlenir, kök, terim, özel ad, coğrafi ad ve diğerleri ise herhangi bir bölüm veya fasılın başlığı olabiliyordu. Şerhlerde ve polemik içerikli eserlerde metnin belli kısımları “kale” (o dedi), “agulu” (ben diyorum) sözcükleriyle teorik metne bağlanıyordu.

Edebiyat antolojileri ve mecmualar, bölüm başlıklarının çeşitliliğiyle ilgi çeken eserlerdir. Mesela İbn Abdarrabbihi’nin (9. yüzyıl Endülü’s) “*el- Igdu-l’ Ferid*” (Yegane Gerdanlık) başlıklı antolojisi 25 bölümden oluşuyor. Bu bölümler 13. bölüm merkeze alınmak şartıyla çiftler olmak üzere değerli taşların adıyla adlandırılmışlar.

Eserler geleneksel olarak besmele ile başlar. Sonra Allah’a ve Peygamber’e dualar edilir, buna hamdele denir. Yazar hamdeleye İslam’a, Müslüman toplumuna, Arap diline, eserin ait olduğu bilim dalına övgü dolu cümleleri ekleyebilir. Sonra “ve ba’dü” formülü yazılıyor ki, eserin mukaddimesi bu formülden sonra başlıyor. Bazen hamdele çok kısa şekilde yazılır veya tamamen düşürülür.

Mukaddime “mukaddime”, “mukaddame”, “diba-çe”, “hutbe”, “terceme”, “fatihe”, “mudhel”, “medhel” terimleriyle ifade edilir. Yazarın mukaddime- de bu eseri yazarken ortaya koyduğu amaç: faydalı bilgilerin yaygınlaşması isteği, mevcut eserlerin yeter- sizliği, bu eserleri devam ettirmek, genişletmek, tek- zip etmek arzusu, arkadaş tavsiyesi veya öğrencile- rin isteği konusunda bilgi vermektir. Geleneksel olarak mukaddimeden sonra yazar eserin başlığını yazar. Başlık “va semmeytuhu” (ben onu adlandı- rım) ifadesinden sonra yazılır. Eserin bölümleri ve yazarın adı başlığı takip eder. Önceden araştırılmış bir konu üzerinde çalışıyorsa, yazılmış eserler hak- kında bilgi verir, eleştirilerini yazar, onların olumlu ve olumsuz taraflarını belirler, kendi eserinin üstün- lüğünü gösterir. Yazar şerh yazıyorsa, orijinal eseri metih eder, şerh etme nedenlerini açıklar.

Başlık eserin önemli bir kısmıdır ve eser başlıkla tanı- nır. Arapça el yazma eserlerinin çoğu yukarıda belir- lediğimiz terimlerle adlanır. Sık sık kullandıkların- dan onları detaylı şekilde açıklamak gerekir. Bu amaçla bir sözcük eklemek bile yeterli oluyor. Mese- la: Kitab el- Mubatta, Kitab el- Ağani, Kitab el- Maarif, Risalet el- Ğufrân. Yazarın adı da eklene- bilir: Divan Cerir, Musned İbn Hanbal. Eserin ithaf edildiği kişinin adı: el- Kanun el- Mesudi, Kitab el- Fehri, el- Favaid ed- Diyaiyye. Ülkenin veya kentin adı: Tarih Dimeşk. Ana bilim dalı belirlenebilir: Kitab et- Tefsir, Kitab et-Tarih, Kitab el- Adab, Kitab en- Nevadir, Kitab el- Fadail. Başlıklar bazen daha uzun ve açıklayıcı olabilir.

Başlıkların çeşitliliğinde bir kural aramak doğru değildir. Başlıkların seçiminde, egemen düşünce ve değerler, gelenekler, yazarın tarzı ve zevki belirleyi- ci olur. Şerh ve taliklerin başlıkları orijinal eserin baş- lığını da kapsadığından daha uzun olur. Ancak uzun başlıklar kullanımda kısaltılır, bazen tek bir sözcük- le eser anılabilir. Tüm bu belirtiler eser başlıklarının ve metinlerin teşhis edilmesinde, özdeşlenmesinde problem çıkarır. Bu problemi ortadan kaldırmak için 17. yüzyılda Katip Çelebi Hacı Halife “Kitap ve bilimler konusunda kuşkuların ortadan kaldırılma- sı” başlıklı bibliyografik bir eser yazmıştır.

Yazar adlarıyla da aynı problem yaşanmaktadır. Yazı öncesi dönemin yazarlarının, sözlü aktarma yapanların, değişik dönemlerde bilgiyi paylaşanların, çevrilmiş eserlerin yazarlarının, çevirmenlerin, keza

el yazmalarda adına rastlanan müstensihlerin, el yazma sahiplerinin adları, yazarın isminin belirlen- mesini zorlaştırmaktadır.

Eser ve el yazması arasındaki bağ üç şekilde özetle- nebilir: eser ve el yazması birbirine tam olarak uygun gelmektedir; el yazması eserin bir kısmını veya bir veya birkaç cildini içermektedir; el yazması başka eserler de ihtiva etmektedir.

Ortaçağ Arap yazılı metinleri büyük hacimli eserler- le doludur. Bu eserler yüzlerce, hatta binlerce sayfa- dan oluşmaktadır. Bunları bir cilde sığdırmak müm- kün değildir. Eseri ciltlere bölmek yazarın görevidir. Genelde tarih, biyografi ve filoloji eserleri, ansiklo- pediler ve mecmualar çok ciltlidir. Birçok şairin divan- ları, tefsirler ve hadisler de büyük hacimli eserlerdir.

Bazen bir el yazması birkaç eseri içerebilir. Bu el yaz- masındaki eserler bir yazarın veya birkaç yazarın eseri olabilir. Eserler birbirine yakın veya çok uzak konularda sadece Arapça veya başka dillerde yazı- labilir. Yabancı dilde yazılan metinler Arapça yazıl- mış eserin şerhi veya çevirisi, orijinal bir eser veya değişik notlar şeklinde yazılır. Çoğu zaman bu el yaz- maları hekimlerin, hukukçuların, ilahiyatçıların, öğretmenlerin ve öğrencilerin her gün kullandıkla- rı ve bilgisinden faydalandıkları kitaplardır. Bazen el yazması müsveddeye benzer: değişik eserlerden alın- tılar boş bırakılmış sayfaları izler.

Değişik yazarlar tarafından değişik dönemlerde yazılmış eserlerin bilinçsizce bir el yazmasında top- lanması, Ortaçağ Arap el yazma geleneğinde nadir rastlanan bir olgudur. Özellikle basılmış metinlerle veya onlardan kopyalanmış nüshalarla el yazma metinlerinin bir arada bulunması mümkün de ğil- dir, nadiren 19. ve 20. yüzyıllarda düzenlenmiş el yazma kitaplarında görülmektedir.

El yazmaların kalitesi de çok önemlidir. Bunu anla- mak için yazarın ve müstensihlerin çalışma koşulla- rını, metinlerin aktarılma şartlarını, yazma gelene ği- nin tarihi ve karakteristik özelliklerini, Arap dilinin ve alfabesinin özelliklerini bilmek çok önemlidir. Ünsüzlerden oluşan Arap alfabesi, aynı şekilde yazı- lan değişik harflerin okunabilmesi için noktalara, ünlüleri ve bazı imla şartlarını gösteren hareketlere gereksinim duyar. Harekeler ve başka işaretler harf- lerin üstünde, nadiren altında yazılır. Her harekeyi ve

işareti ayrı ayrı yazmak zorunluluğu yanlışlara neden oluyor, bu da sözcüklerin okunmasını zorlaştırıyor. Genelde hareketlerin ve diğer işaretlerin önemli bir kısmı yazılmazdı. Bazen, özellikle 14. yüzyıla kadarki dönemde noktalar bile düşürülürdü. Bu kayıplar arttıkça metni okumak zorlaşıyor, buna mukabil istinsah edilen metinlerde yanlışlar artıyordu. Bu duruma müstensih'in eğitimsizliği veya dikkatsizliği eklenince, yazılan metni düzgün okumak ve anlamak özel eğitim gerektiriyordu. Söylediklerimiz el yazma geleneğinde müstensih'in önemini vurgulamakta, el yazmasının ortaya çıkmasında onun rolünü belirtmektedir. Ortaçağ'da yazılmış metnin defalarca istinsah edilişi eserin kaderini değiştirebiliyordu. Yalnız son nüsha günümüze kadar ulaşırsa onun gerçek metnini yayına hazırlamak hayli zordur.

Müstensih'in uzmanlık kabiliyeti, eğitim seviyesi ve genel kültürü, çalışma şartları ve işine karşı sorumluluğu birçok şeyi belirliyordu: orijinal eserin seçilmesini ve onun doğru değerlendirilmesini, karşılaştırmak amacıyla birkaç metinden yararlanmasını, istinsah zamanı titizliğini ve hızını, metne nüfuz etmesini, metni tekrar kontrol amaçlı okumasını (bazen başka kişilerin yardımıyla). Müstensih metni bozup okunmaz ve anlaşılmaz hale getirebiliyor veya onu doğru anlayıp temize çekiyordu. Bazen müstensih'in metne müdahalede bulunmaması daha doğru oluyordu.

Müstensih el yazmasını istinsah edip düzenlemek dışında metnin sonuna bir yazı ekliyordu. Bu yazı aşağıdaki bilgileri içeriyor: istinsah edilen el yazmasının başlığı, yazarın adı, orijinalin başlığı, istinsah tarihi, yeri, müstensih'in adı, el yazmasını sipariş eden kişinin adı. Allah'a ve onun peygamberi Muhammed'e dua, tüm Müslümanlara dua. Bu bilgilerin tamamını içermeyen müstensih yazıları da az değildir. Bazen müstensih sadece "temme" (bitti) sözcüğüyle el yazmasını bitirebilir.

EL YAZMALARIN TEKNİK ÖZELLİKLERİ

Ortaçağ el yazmaları bir sanat abidesidir ve zanaatkar emeğinin ürünüdür. Böyle bir yaklaşım küçümsenmeyecek bir bilimsel merak uyandırmaktadır. Çünkü el yazmaları, konusunda nesnel gerçeklik anlamında bilgi sunmakta, detay zenginliği ve mahallî tarihi çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Bu, tamamen özgün ve çok planlı bir

meseledir. Bunu sanat uzmanları ve maddi kültür tarihçileri çözebilir.

Yazı geleneğini sürdürmek için sadece siyasi-ekonomik şartlar, manevi değer üretimi için sosyal istek ve onun gelişmesinin belli seviyeye ulaşması değil, özellikle büyük hacimli yazılı eserler ve onların uzun süre ayakta tutulması söz konusuysa, uygun maddi olanaklar da çok gereklidir. Maddi olanaklar denildiğinde doğal kaynaklardan oluşturulan kağıt, mürekkep, cilt, kalem ve onların üretilmesi tekniği göz önünde bulundurulur. Arapçada metinleri yazıya almak için döneminden ve yerinden aslı olarak değişik materyaller kullanılırdı. Uzun metinler için genelde papirüs, parşömen ve kağıt kullanılırdı. Bu yazı materyalleri Doğu halkları arasında uzun zamandan beri, İslam'dan önceki dönemde ve İslam tarihinin ilk yıllarından biliniyordu. Papirüs üzerinde özellikle senetler ve mektuplar yazılıyordu. Papirüs üzerinde yazılan edebi eserler günümüze çok az sayıda ulaşmıştır. Bildiğimiz tek kitap Abdullah bin Vah be bin Müslim'in (743- 813) yüz sayfalık "Cami fi'l- Hadis" (hadis mecmuası) eseridir. Papirüs üzerinde yazılan el yazma eserlerinin az sayıda olmasına bakmaksızın araştırılması ve öğrenilmesi büyük önem arz etmektedir. Çünkü onlar yazı tarihinin çok erken dönemlerini görmek ve araştırmak imkanı sağlamaktadır.

Abbasi Hilafetinde kağıt üretimi konusunda es-Salibi şunları yazmaktadır: "Semer kant, kağıdı ile ünlüdür. Bu kağıt eskiden beri kullanılan Mısır papirüsünü ve deriyi ortadan kaldırmıştır. Çünkü Semer kant kağıdı güzel, yumuşak, kullanışlıdır. Bu kağıt sadece Semer kant'ta ve Çin'de üretilmekteydi."

Semer kant kağıdının üretiminin sırrı, Araplarla savaşta esir düşen Çinliler ve Semer kant'a yerleşmiş olan Doğu Türkistanlılar tarafından açıklanmıştır. Bu olayın Yakın Doğu ve Avrupa kültür tarihinde önemi büyüktür. Böylece yazı için malzeme değişti ve Akdeniz havzasının tamamını kapsadı. Artık kağıt dönemi başladı ve günümüze kadar süregeldi. Kağıdın Batıya ulaşması uzun sürdü. Yaklaşık iki yüzyıl kağıt üretimi ve satışı Semer kant'ın tekelinde kaldı. 10. yüzyılın ikinci yarısında kağıt değirmenleri Şam'da, Trablus'ta, Hama'da, Taberiye'de kurulmuştu. 11-13. yüzyıllarda Fava'da, Hative'de (veya Şatibe'de), Tebriz'de, Kahire'de kağıt atölyeleri mevcut idi.

Kağıt üretimi teknolojisinin gelişmesiyle Arap dilli edebiyat ve biliminin yükselişi aynı döneme denk gelir. Bu ikisi arasında ciddi bir bağ ve bağlılık vardır. Yüksek kaliteli ucuz yazı malzemesinin seri imalatı ile el yazmalarının geniş ölçüde çoğalması, buna paralel olarak bilimin gelişmesi birbirine orantılıdır. Teknolojik yenilik bilim ve edebiyatın gelişmesindeki başarıları tetiklemiştir. Kalem ve mürekkep de el yazmalarının hızlı çoğalmasında büyük rol oynamıştır. Bunların üretiminde kaliteye büyük önem verilirdi.

Arap el yazmalarında satır başı, paragraf, büyük harf kullanılmaz. Eserlerin başlıkları ve yazarların adları ayrıca ilk sayfada veya metne başlamadan önce yazılır. Bölüm başlıkları büyük harflerle, çoğunlukla renkli mürekkep kullanılarak ayrı bir satırda yazılır. Nokta ve virgül işaretleri çoğu zaman küçük daire, üçken, yıldız, kalp şeklinde yazılır.

El yazmanın sayfa sayısını belirlemenin en eski usulü el yazmasını defterlere (kurrase, cuz', defter, mücelled) bölmektir. Her defter 10 veya 8 - 12 yapraktan oluşuyor. Sırasıyla kurrase numarası sayfanın üst sol köşesinde yazılır. Yaprak sayılarının gösterilmesi sonraki dönemlere aittir. Sayfaların numaralanması çok daha yeni bir olgudur.

Arap el yazmasının güzelliği onun yazısındadır. Değişik hat türleri vardır. Bu hat türleri bölgelere göre değişir. 6. yüzyıl Arap kitabelerinde iki tip yazı türü görülür: anıtsal ve italik. Anıtsal yazı düz çizgileri ve kare köşeleriyle, italik yazı ise yuvarlak çizgileri ve uyumlu bükümleriyle seçkindir. Anıtsal yazıya örnek Kufi yazısıdır. İbn Nedim'in "*Fihrist*" eserinden öğrendiğimiz gibi Emeviler döneminde (661-750) hattat Kutbe (ölm. 771) dört esas italik yazı türünü "keşif" etmiştir: "el- Celil", "et- Tümer el- Kebir", "en- Nısf es- Sakil", "es- Süls el- Kebir". Bu hat türlerinden 20 kadar hat türü türemiştir.

Ebu Ali Muhammed bin Ali bin el- Hasan İbn Mukla (886- 940) çok ünlü bir hattat idi. O Arap kaligrafisinde bir reforma imza atmıştır ve "orantılı hat"ı icat etmiştir. İbn Mukla'yı taklit eden birçok hattat olmuştur. Onun etkisi kendi döneminden günümüze kadar birçok hattatlık okullarında hissedilmektedir.

Arap el yazmalarında çizelgelere, haritalara, tablolara, krokilere, şemalara sık sık rastlanır. Arap haritacılığı, gezginlerin ve coğrafyacıların betimlediği

haritalarda dünya yüzeyini, ticaret yollarını, kentleri ve köyleri, dağ, ırmak, vadi, göl, deniz ve sahraları oluşturmakta zorlanıyordu. El- Battani'nin ve Abdurrahman es- Sufi'nin yıldız haritaları çok doğru ve ayrıntılı şekilde çizilmiştir. Burçların krokileri ise çok ilkel ve basittir. Geometri krokileri çok başarılı şekilde çiziliyordu, ama tüm matematik eserlerinin bu krokilerle donatılmasına pek rastlanmıyordu. Mimari ve mühendislik harikalarının krokileri de kitap sayfalarında yer almıyordu.

El yazmaların cildi deriden veya deriyle kaplanmış kartondandır. Deri imalatıyla Doğu halkları çok erken tanışmışlar. Cildi yapan ustaların adları kaynaklarda veya ciltlerin üstünde yazılmaz. Ama soyadı Sahhaf (ciltçi) olan birçok usta tanınmakta idi. "*Fihrist*"'in yazarı, 9.-10. yüzyıllarda yaşamını sürdürmüş bazı cilt ustalarının adlarını yazmıştır: Şefat el- Mikrat el- Uceyfi, Ebu İsa Şiran, Dimya'a al- A'sar bin el- Heccam, el- Memun'un sarayında çalışan İbn Ebu'l- Hariş,. Günümüze ulaşan en eski ciltler 9.-10. yüzyıllara aittir.

Arap - Müslüman coğrafyasında iki cilt sanatı geleneği, Mısır ve İran geleneği ün kazanmıştır. Cilt sanatı geleneği sonraları Osmanlı devletinde yer almış ve gelişmiştir. El yazmaların tüm teknik ve sanatsal özelliklerinde olduğu gibi cilt sanatında da, eski uygarlıkların ve komşu halkların başarıları benimsenmiş, değişik gelenekler birleştirilmiş, geliştirilmiş, çok uzun süre yüksek seviyede tutulmuştur.

KÜTÜPHANELER VE EL YAZMA KOLEKSİYONLARI

Arapça el yazmaları koleksiyonlarının ortaya çıkması ve çoğalması kitapların ve eser nüshalarının sayısının çoğalmasıyla orantılıdır. Arap kütüphanelerinin oluşum tarihinin önemli dönemi Bağdat'ta Abbasi halifelerinin 200 yıl boyunca süregelen kütüphanesiyle ilintilidir. İkinci Abbasi halifesi Mensur (754-775) sarayında ilk kitap koleksiyonunu oluşturmuş, bu koleksiyondaki kitapların sayısı artarak halife Memun (813- 833) döneminde " Bilgelik Evi"nin temelini oluşturulmuştur.

İktidarın himayesi altında olan ve devlet hazinesinin finanse ettiği Abbasi halifeleri kütüphanesi, diğer kütüphanelerin oluşturulmasını ve kitapçılığın gelişmesini teşvik etti, hükümdarların, zengin feodellerin ve bilim adamlarının oluşturdukları

saray kütüphaneleri halka açık kütüphaneler için örnek oldu.

8. özellikle 9. yüzyıllarda kitaplar Hilafetin merkezi vilayetleri Irak, Suriye, Mısır, Arabistan'dan daha uzak ülkelere dağılmağa başladı. Sonuçta İran, Orta Asya, Kafkas, Kuzey Afrika ve İspanya'nın şehirlerinde el yazma koleksiyonları, kütüphaneler oluşturulmağa başlandı.

9. yüzyılın sonunda "Bilgelik Evleri" azaldı, vakıf kütüphanelerinin binyıllık dönemi başladı. Kütüphanelerin statüsü değişti. Kütüphaneler artık bir sultanın veya feodalın malı olmaktan çıktı, Müslüman toplumunun kullanımına açıldı. Ama halife, sultan, emirlerin şahsi kütüphaneleri korundu ve sayısı artmaya başladı. Hilafetten ayrılan tüm devletlerin başkentlerinde büyük kütüphanelere rastlanır.

10.-11. yüzyıllarda "Bilim Evi" (Deru'l- Ulum) adı altında birçok kütüphane oluştu. Bu kütüphaneler vakıf kütüphanelerinde farklı idi. "Bilim Evleri" ayrıca bir kurum halinde onlara tahsis edilmiş binada yer alıyordu. Burada bilim adamları çalışıyor, eğitim veriliyordu. Bu kütüphanelerde çalışmalarını devam ettiren pek zengin olmayan araştırmacılara kağıt, kalem dağıtılıyor, yiyecek ve yatak temin ediliyordu.

11. yüzyılın ikinci yarısında "Bilim Evleri" ortadan kalkıyor, onların yerini vakıfların cami, medrese, hastane ve türbelerinin nezdinde yer alan kütüphaneler alıyor. Birçok büyük medrese zengin kütüphaneye sahip idi. 1064-1066 yıllarında kurulan Nizamiye Medresesi'nde büyük kütüphane (Deru'l- Kutub) mevcut idi.

Hristiyanların Arapça yazdığı kitaplar iyi korunan manastırlarda biriktiriliyordu. Arap - Hristiyan el yazmaları koleksiyonları kiliselerde, patrikhanelerde, din adamlarının evlerinde de korunabiliyordu. Arap - Yahudi ve Arap - Samariti el yazmaları sinagoglarda, bilim adamlarının şahsi koleksiyonlarında yer alıyordu.

Ülkeler bazında kütüphanelere göz atarsak Irak'tan başlamak daha doğru olur. Çünkü Irak'ın başkenti Bağdat, Arap dilli medeniyetinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Başkent olduktan sonra Dimaşk, Basra, Küfe ve diğer kentlerden bilim

adamları, edebiyatçılar Bağdat'a taşınmaya başladılar ve kitaplıklarını da beraberlerinde getirdiler.

Bağdat'ta bilim adamlarının, şairlerin, din adamlarının yaptırdıkları, sayısız kitap barındıran kütüphaneler vardı. Bu kütüphaneler ve koleksiyonlar hakkında tüm bilgiler Moğol istilasından önceye aittir. İbn Haldun Moğol istilası konusunda şunları yazar: "Tatarlar halife saraylarına el koydular ve saraylardaki sayısız kültür varlıklarını ve hazineleri talan ettiler. Kütüphanelerde bulunan tüm bilimsel eserler Dicle ırmağına atıldı. Bu eserlerin değeri hiçbir şeyle karşılaştırılmaz." (İbn Haldun, 1284: 537).

Ama Bağdat kütüphanelerinin ve kitaplarının bir kısmı kurtarıldı. Birçok kültür varlığı yağmalandı ve yurt dışına çıkarıldı. Irak'ın 14. – 19. yüzyıl kütüphaneleri (İlhaniler, Türkmen sülaleleri, Safeviler, Türk iktidarları dönemlerinde) konusunda bilgimiz çok azdır. Kaynaklara dayanan araştırmaların yetersizliği buna neden olabilir. Ülke zenginliğinin önemli kaynağı olan sulama sistemi çöktü, Bağdat şehri ise birkaç defa yıkıma uğradı. (1401 yılında Timur, 1621 yılında Şah Abbas, 1638 yılında Sultan IV. Murat ve diğerleri tarafından). Bu olaylar ve doğal felaketler sonucunda Bağdat'ın nüfusu 50 bine düştü, birçok büyük aile ve soy yok oldu. Kültürel geleneği geliştirecek kimse kalmadı. Günümüz Irak'ında Ortaçağ kaynaklarında bilgisine rastladığımız zengin kütüphanelerden iz bile kalmamıştır. Ama dünyanın neredeyse tüm kütüphanelerinde Irak kökenli el yazmalara rast gelmek mümkündür. 19. yüzyılın sonunda Irak topraklarında Bağdat, Kerkük, Musul ve Süleymaniye'nin 47 kütüphanesinde 9133 adet el yazması vardı. Günümüzde Bağdat, Musul, Basra ve Necef'te el yazma koleksiyonları mevcuttur. Ülkede el yazmaların sayısının 40 bin civarında olduğunu söylemek mümkündür.

SURİYE, LÜBNAN, ÜRDÜN, FİLİSTİN

Suriye ve Filistin topraklarında Arap dilli el yazma sanatı ortaya çıktı ve günümüze kadar gelişti. Dim aşk, Kudüs, Halep, Hama, Beyrut, Trablus, Nablus, Hayfa ve diğer kentler el yazma geleneğinin önemli merkezleriydiler. Bu kentlerde birçok kütüphane ve kitapsever vardı. Buradan kitaplar dünyanın her yerine gönderilirdi. Günümüzde tüm büyük kütüphanelerde ve kitap koleksiyonlarında Suriye - Filistin kaynaklı el yazmaları bulunmak-

tadır. 7. yüzyılın sonu 8. yüzyılın başlarında ünlü Emevi kütüphanesinin yok oluşundan sonra Dim aşk'ta Emevi Camisi, kitapların toplanılıp korunma yeri oldu. 1068 yılında büyük yangında bu kitapların ve senetlerin yandığı tahmin ediliyor. Sonraları cami yeniden inşa edildi ve vakıf adına oraya kitaplar getirilmeye başladı. 11. yüzyılda Halep şehri camisinde bir kütüphane kuruldu. Kütüphaneyi şair, bilim adamı Muhammed b. Nasr İbn el- Kaysarani yönetiyordu. Fıkıh dalında bilim adamı Ebu'l- Feth Nasr b. İbrahim el- Makdisi (ölm. 1096) Kudüs'teki kütüphaneye kitap koleksiyonunu bağışlamıştır. Dimaşk'ın zengin kütüphanelerinden biri Diyaiyye Medresesi'nde Diyaeddin Muhammed b. Abdulvahid el- Makdisi (ölm. 1245) tarafından kuruldu. Tabiplerin şeyhi Muhazab Abdurrahman b. Ali Davhar (ölm.1230) 1224 yılında evini tıp okulu haline getirdi. Tıp konusunda yüzden fazla kitabı okulun vakfına hediye etti. Ham şehrinin hükümdarı ve tarihçi Ebu'l-Fida (1273- 1331) bir cami inşa etti ve bu camiye tüm bilim dallarını kapsayan eşsiz bir kitap koleksiyonu yerleştirdi. Tüm ülkelerden toplanıp getirilen bu koleksiyonda 7 bin kitap vardı. Lübnan Cumhuriyeti'nin el yazma koleksiyonların çoğu Beyrut'tadır. Lübnan kütüphanesi (1000 yakın el yazması ve senet), Aziz İosif Üniversitesi kütüphanesi (yayınlanmış katalogda 1382 el yazması konusunda bilgi verilmiştir) ve Amerikan Üniversitesi kütüphanesinde 1955 yılı verilerine göre 982 el yazması vardır (Halidov, 1985).

TÜRKİYE

Türkiye'nin güneydoğu illerinde eski kitap koleksiyonları ve vakıf kütüphaneleri 11. yüzyıldan bilinmektedir. Mervaniler döneminde (983-1085) Amit, Mayafarikin ve Hisn Hayfa kentleri bu dönemde kültür alanında sıkı çalışmalarıyla ünlüydüler. Bu yıllarda şair ve yazar olan vezir Ahmet bin Yusuf el- Manazi (ölm. 1045) çok sayıda kitap biriktirdi ve Mayafarikin ve Amitin cami vakıflarına bağışladı. 1274 yılında İbn Hallikan bu konuda yazar: "o kitaplar şimdi de oradadırlar ve el- Manazi kitapları adıyla ünlüdürler." 1183 yılında Salahedin'in yakınlarından biri Amit kentinden 70 hayvan yükü kitap alıp götürmüştür. 13. yüzyıl kaynağında Amit kenti kütüphanesinde 1.040.000 kitap olduğu belirtilir. Filozof Hüsameddin bin Artuk'un (ölm. 1197) Mardin'de yaptırdığı türbede kitap koleksiyonu vakfa verilmiştir.

11.-14. yüzyıllar Anadolu Türk sülalelerinin Arapça kitap bilgisi konusunda kaynak bulunmamaktadır. 15. özellikle 16. yüzyıllarda ilk kütüphaneler gelişmeye başladı. Çağdaş Türk kütüphanelerinin zengin kitap birikimi sadece çok sayıda yerli bilim adamları ve müstensihlerin emeğine değil, çok daha kadim merkezler olan Suriye, Mısır, Irak ve Arabistan'dan gelen el yazmalara borçludur. Özellikle 10.-15. yüzyıl el yazmaları için bu söylediklerimiz geçerlidir. Aslında İstanbul kütüphaneleri 18.-20. yüzyıllarda oluşturulmuşlar. Sadece birkaçı 17. yüzyıl ve öncesi mevcut idi.

Günümüzde Ankara'nın kütüphanelerinde 13 binden fazla el yazması vardır. Bunun 12 bini Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi kütüphanesindedir. İstanbul'da 16 kütüphane bünyesinde 100'den fazla koleksiyon vardır. Bu koleksiyonlar eski sahiplerinin veya getirildikleri ülkenin adıyla bilinmektedir. En büyük kütüphanelerden, Süleymaniye 30.390 el yazması (1957 yılında), Topkapı Sarayı 10.832, Beyazıt kütüphanesi 9145, Milli Kütüphane 7585, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 6901, Ayasofya 6677, Nuru Osmaniye 3500, Köprülü 2485, Atıf Efendi 2381, Üsküdar Kütüphanesi 2239, Murat Molla 1773, Ragıp Paşa 1751 el yazması barındırmaktadır.

İstanbul'da toplam 86 bin el yazması vardır. Buna ek olarak 67 kentte, toplam 76 kütüphane ve özel koleksiyonda 40 binden fazla Arapça el yazması vardır. 20 bin el yazmasının daha dillere göre çeşitlendirilmediğini dikkate alsak, Türkiye'de 150 binden fazla Arap el yazması vardır. (Halidov, 1985: 238- 239) Türkiye kütüphaneleri Arapça el yazmaların sadece sayına göre değil, kalitesine göre de ilk sırada yer almaktadır. Burada şahsen yazar tarafından yazılmış, kaligrafik yazıyla ve minyatür içeren birçok el yazması bulunmaktadır. Bu zengin milli servetimiz yeterince araştırılmamış ve kataloglaştırılmamıştır. Bu konuda uzmanlaşmış kadro bile çok azdır. Var olan kataloglar el yazması hakkında tam bilgi vermemektedir. Arzumuz genç araştırmacıların bu konuya odaklanması ve Türk bilim tarihine katkı sağlamaları yönündedir.

El yazmalarının bilim dünyasına tanıtılmasının en iyi yolu onların kataloglaştırılmasıdır. Bunun için öncelikle el yazmasının içerdiği eser veya eserlerin yazarının adı, eserin başlığı (tam şekilde), müsten-

sihin adı, istinsah edildiği yer ve istinsah tarihi belirlenmelidir. El yazmasında eserin yazarının adı veya eserin başlığı yazılmayabilir. Bu bilgileri mevcut kataloglardan ve Ortaçağ bilim adamlarının özgeçmişlerini içeren kitaplardan bulmak mümkündür. Ünlü kataloglar olarak Brokkelman, Fuat Sezgin, Hacı Halife – Katip Çelebi ve birçok kütüphanenin el yazma hazinesinin artık basılmış olan katalogları sayılabilir.

El yazması içerdiği eserin yazarının özgeçmiş ve eserleri konusunda kapsamlı bilgi verilmeli, eser incelenmeli, içeriği (hangi amaçla yazıldığı, kaç bölümden oluştuğu) açıklanmalı, müstensih, onun bu eseri istinsah etme amacı konusunda el yazmada verilen bilgiler ortaya konmalıdır. El yazmanın istinsah tarihi çok önemlidir. Çünkü yazarın yaşadığı döneme yakın tarihte istinsah edilen el yazması oldukça değerlidir. Yazarın yaşam yıllarında istinsah edilmiş el yazması ise paha biçilmezdir.

El yazmada sayfa kenarlarında veya son boş sayfalarda yazılan notlar da çok önemlidir. Bu notlar el yazmayı inceleyen bilim adamları ve kitapseverler tarafından yazılır ve çok faydalı bilgiler içerir. Bazen el yazmada istinsah edildiği dönemde veya daha önce yaşamını sürdürmüş bilim ve devlet adamları, şairler, yazarların özgeçmiş ve eserleri konusunda bilim dünyasına daha önce açıklanmayan olay, tarih, şiir, hatta tıbbi reçeteler, eserlerden parçalar ve onların şerhleri mutlaka katalogda yer almalıdır. El yazmanın cildi, kağıdı, mürekkebi, kullanılan yazı türü incelenmeli ve tespit edilen bilgiler katalog makalesinde yazılmalıdır.

Ülkemizde basılan kataloglar ne yazık ki bazen bu bilgilerden yoksun yayınlanmaktadır. Bu durumun düzeltilmesi için yoğun çaba gösterilmelidir. Aksi takdirde yurt içinde ve yurt dışında katalogları kaynak olarak kullanan bilim adamları yeterli bilgi alamayacak ve el yazmaları tanımakta zorlanacaklar.

KAYNAKLAR

Ebied, R.Y. ve Z.L. Young, 1974.
“New light on the origin of the term “baccalaureate”, *The Islamic Quarterly A Review on the origin of Islamic Culture* XVIII/1-2: 3-7.

Halidov, A.B., 1985.
Arabskiye rukopisi i arabskaya rukopisnaya traditsiya. Moskova.

İbn Haldun, 1284.
Kitab al-İbar. c: 3, Bulak.

Makdisi, G., 1981.
The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West. Edinburgh University Press.